

Kurgu Dergisi
S: 15, 44-53, 1998

KİTLE İLETİŞİM ARAŞTIRMALARINDA İKİ YAKLAŞIM: LİBERAL VE ELEŞTİREL KURAMLAR FARKLILIKLAR VE YAKINLAŞMALAR

Arş. Gör. Neşe SEVER*

ÖZET

Kitle iletişim araştırmalarındaki liberal ve eleştirel yaklaşımların tanımlamalarının yer aldığı çalışmada, benzerlikler ve farklar ortaya konularak bir takım sonuçlara varılmıştır. Araştırmacı, eleştirel ve liberal yaklaşımların iki farklı kutup olduğu yönündeki tartışmaların son yirmi yıldır değişime uğradığını, bununla birlikte bütünsel bir yaklaşıma izin vermeyen tek etkenin iki geleneğin ekonomik ve siyasal iktidarı kavramlaştırma biçimleri olduğunu savunmaktadır. Çalışma sonunda varılan sonuç her iki yaklaşımın birbirinden ektilediği, diğerinin dolduramadığı boşlukları kapatmak için uğraş verdiği yönündedir.

İletişim araştırmaları alanına bakıldığında iki temel yaklaşımla karşılaşılmaktadır. Liberal ve eleştirel olarak adlandırılan bu yaklaşımlar aslında iletişimi kendilerine göre tekrar yorumlama çabasındadırlar. Her iki yaklaşıma da konu olan aslında kitle iletişimidir. Kitle iletişim kuram ve araştırmalarının geçmişine bir göz atmak, her iki yaklaşım arasındaki farklılık ve yakınlaşmaları anlamamız açısından oldukça faydalı olacaktır.

LİBERAL KURAMLAR

Ana akım, anayön, tutucu, yönetsel, geleneksel, davranışçı, çoğulcu gibi pekçok isimle de anılan liberal kuramlar Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Doğal olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasal ve toplumsal özelliklerini bünyesinde barındıran

* Anadolu Üniversitesi, İletişim Bilimleri Fakültesi

liberal kuramlar aynı zamanda kitle iletişim araştırmaları tarihinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Alemdar ve Erdoğan'a göre liberal yaklaşıma bağlı olarak geliştirilen kuramların temelde birleştikleri üç önemli nokta vardır: İnsanın yaşadığı çevreye uyması, gerektiğinde uydurulması görüşü; varolan toplumsal yapıyı ve kurumları korumak ve geliştirmek isteği; sanayileşmemiş ülkelerin seçecekleri en iyi yolun kapitalist ekonomik ve siyasal sistem olduğu görüşü (1).

Liberal iletişim araştırmasının başlıca sorunsalı medya etkileri olmuştur. Yaygın bir ilgi tarafından beslenen, özel ve kamu kaynaklarınca finanse edilen etki araştırmaları, neredeyse kitle iletişim araştırmasının eř anlamlısı haline gelmiştir. Etki konusu, Amerikan iletişim araştırmacıları topluluğu için le genellikle insan doğasının ve toplumun davranışçı yorumları bazında formülleştirilmiştir. Psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi gibi toplumsal disiplinlerden ve bu disiplinlerin merkezindeki davranışçı düşüncelerden esin alan iletişim araştırmacıları etkilerin incelenmesine, genellikle insan davranışına ve medya tesirine ilişkin uyarım-tepke modelini kullanarak yaklaşmaktadır (2).

Liberal yaklaşım iletişimi iletilerin aktarılma süreci olarak görmektedir. Gönderici ve alıcıların nasıl kodlama yaptığı ve kodaçtığı, aktarıcılarının iletişim kanallarını ve araçlarını nasıl kullandığı ile ilgilenmektedir. Etkililik ve doğruluk vazgeçilmez kavramlardır. İletişim, bir kişinin diğerinin davranış ya da zihinsel durumunu etkileme süreci olarak görülmektedir. Eğer etki niyet edilenden farklı ya da daha az biçimde gerçekleşmişe bu okul iletişimin başarısızlığa uğradığını söyleme ve iletişim sürecinde başarısızlığın ortaya çıktığı aşamaları arayıp bulma eğilimindedir (3).

1920'ler kitle iletişim araştırmaları tarihinde güçlü etkiyi ifade eden "Mermi Kuramı"nın tartışmasız kabul edildiği dönemdir. Yirmi yıl kadar süren bu döneme damgasını vuran modeller Laswell'in ve Shannon-

- 1 K. Alemdar, ve İ. Erdoğan (1990). **İletişim ve Toplum**. Ankara: Bilgi Yayınları, s.15.
- 2 F. Fejes (1994). "Eleştirel Kitle İletişim Araştırması ve Medya Etkileri". Çev ve Der: M. Küçük. **Medya, İktidar, İdeoloji**. Ankara: Ark Yayınevi, s.251.
- 3 J. Fiske (1996). **İletişim Çalışmalarına Giriş**. Çev: S. İrvan. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları. s.16.

Weawer'in modelleri olmuştur. Doğrusal bir olgu olarak tanımlanan bu modellerde vurgu kaynaktadır. Mesajın paylaşımından çok hedefe kabul ettirilmesi önemlidir.

1940 yıllarıyla birlikte "Sınırlı Etkiler Modelleri"ne geçilmiştir. Yine de bu dönemin en tanınmış modeli olan "İki Aşamalı Akış Modeli"nde bile iletişimin doğrusal süreci devam etmektedir. Etki sorununda bir değişiklik olmamakla birlikte, odak noktası etkinin nasıl gerçekleşeceği üzerine kaymıştır.

1970'li yıllarla birlikte "Orta Düzeyde Etkiler" ve "Güçlü Etkiler" dönemine doğru kayma yaşayan liberal yaklaşım, ölçülebilen etkiler düşüncesini bir mit haline getirmiştir (4). Sosyal psikoloji disiplininin etkilenecek ölçülebilen etkileri "tutum" kavramıyla ilişkilendiren liberal kuramcılar, tutum kavramı ile bireysel davranışı toplumsal analizden soyutlamışlardır. Medyanın etkilerinin işlemsel olarak ölçülebileceği bir birim olarak bireyin tutumları analitik bir çerçeve olarak benimsenmiştir.

Ölçme üzerinde titizlikle duran liberal araştırma geleneği bilimi ve nesnelliği kendisine temel almıştır. Bilimin tekrar edilebilirliği ve doğrulanabilirliği sahtekarlık ve yanlışlığa karşı koruyucu kalkan olarak görülmüştür. Anket araştırması, içerik analizi, deneysel araştırma gibi niceliksel yöntemler özellikle 1970'li yıllara kadar yoğun olarak kullanılarak kuramlar test edilmeye çalışılmıştır(5).

Liberal iletişim araştırmaları yaklaşımında yeni bir dönem sayılabilecek olan Katz'ın "Kullanımlar ve Doyumlar" modeli ile birlikte "medya insanlara ne yapıyor?" sorusundan vazgeçilip "insanlar medya ile ne yapıyor?" sorusuna cevap aranmaya başlanmıştır. Böylece, odak noktası medyadan izleyiciye kaymıştır (6).

1980'li yıllarda liberal yaklaşım içinde medyanın etkileri konusunda ortaya atılan başlıca yaklaşımlar gündem oluşturma, suskunluk sarmalı, bilgi gedişi ve medyaya bağımlılık modelleridir. Fejes bu modelleri yorumlarken "bu modeller toplumsal rollerin gayri resmi yoldan öğrenilmesi, medyanın üstü kapalı olarak ideoloji taşıması, kanaat

4 W.J. Severin ve J.W. Tankard (1994). **İletişim Kuramları: Kökenleri, Yöntemleri ve Kitle İletişim Araçlarında Kullanımları**. Çev: A.A. Bir ve N.S. Sever. Eskişehir: Kibebe Sanat Merkezi, s.458.

5 A.g.k., s.33.

6 A.g.k., s.33.

ikliminin oluşumu, toplum içinde farklılaşan bilgi ve genel olarak kültürde, kurumlarda ve toplumsal yapıda görülen uzun vadeli değişimler gibi konuların üzerinde durmalarından ötürü, öbür davranışçı modellerden ayrılırlar” demektedir (7).

Özetlenecek olursa epistemolojik açıdan liberal yaklaşım basit, doğrusal bir nedensellik anlayışına dayanmaktadır. Lukes’e göre iktidar modeli de, kişiler tarafından kullanılan “tek-boyutlu” iktidar modelidir(8): İktidar toplumda dağıtık haldedir ve politik sorun, bu çoğulculuğun ve istikrarın sürdürülmesidir.

ELEŞTİREL KURAMLAR

Değişimci yaklaşım olarak da bilinen eleştirel yaklaşım, adından da anlaşılacağı gibi liberal kuramlara bir eleştiri olarak ortaya çıkmıştır.

Slack ve Allor’a göre eleştirel yaklaşımda iletişim, mesajın kişiler üzerindeki etkileri değil, toplumsal oluşumun gidişatında iletişimin etkililiği (toplumsal rolü) çerçevesinde tanımlanmaktadır (9). Eleştirel araştırma, liberal iletişim araştırmasının tersine, medya, iletişim ve toplumsal iktidar arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışmaktadır. Bu yeni araştırma perspektifi, İngiltere ve Kıta Avrupa’sındaki araştırmacılarca geliştirilmiştir. Eleştirel yaklaşımın niteliklerini liberal yaklaşımda olduğu gibi kesin çizgilerle tanımlamak zor olmakla birlikte, genel olarak endüstrileşmiş kapitalist toplumların Marksist bir eleştirisine dayanan daha geniş bir geleneğin içinde konumlandırıldığı şüphesizdir. Sosyoloji, ekonomi, göstergebilim, siyasal felsefe, edebiyat çalışmaları, psikoloji ve tarih gibi çok çeşitli disiplinlerden esinlenen eleştirel araştırmacılar, Batılı kapitalist dünyanın sınıfsal olarak katmanlaşmış toplumların ayakta kalmalarında medyanın oynadığı rolü incelemeyi amaçlamaktadırlar. Davranışçı Amerikan araştırmacılarının değer-yansızlığı (nesnellik) iddialarını öz kuruntu olarak reddeden eleştirel okul içindeki araştırmacılar, kendi araştırmalarına gömülü toplum ve insanlık hakkındaki Marksist temele sahip varsayımları açıkça kabul etmektedirler(10).

7 F. Fejes. **A.g.k.**, s.258.

8 Aktaran D.B. Keçanlioğlu (1996) "İletişim Çalışmalarında Yöndeşme Tartışması". **Yeni Türkiye Medya Özel Sayısı**. 12, s.1520.

9 **A.g.k.**, s.1521.

10 F. Fejes. **A.g.k.**, s.252.

Eleştirel yaklaşım iletişimi bir süreç olarak değil, anlamın oluşturulması olarak ele almaktadır. Bu yaklaşıma ait modeller liberal yaklaşım modellerinden farklı bir yapıdadır. Eleştirel modeller doğrusal olmadıklarından, ileti akışını gösteren okları içermezler. Yapısal modellerdir ve içerdikleri her türlü ok, anlamın yaratılmasında yer alan öğelerin arasındaki ilişkileri gösterirler. Bu modeller, iletinin bir dizi basamak ya da aşamayı geçerek oluştuğunu varsaymazlar: Daha çok, iletinin birşeyi anlamlandırmasını mümkün kılan yapılandırılmış bir ilişki dizisinin çözümlenmesi üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. Başka bir deyişle, kağıt üzerindeki işaretleri ya da havadaki sesleri bir ileti haline getirenin ne olduğu üzerinde durmaktadırlar (11).

Eleştirel yaklaşımlar, ideoloji sorununun ele alış ve tanımlayışları bakımından, izleyiciye getirdikleri yorumlar ve medya metinlerine olan yaklaşımları açısından kendi aralarında farklılıklar göstermektedir.

Eleştirel yaklaşım içindeki üç temel araştırma yaklaşımı yapısal yaklaşım, ekonomi-politik yaklaşım ve kültürel çalışmalar olarak sıralanabilir. Yapısalcıların başlıca amacı, medyadaki anlamlandırma ve temsil sistemi ve süreçlerini incelemektir. İdeolojiyi, bir şekilde çarpıtılmış da olsa, ekonomik temelin basit bir yansımasından ziyade kişinin dünyayı tasarladığı optik olarak gören Althusserci bir ideoloji nosyonuyla çalışan yapısalcı araştırma, bireyin dünyayı tecrübe ettiği medya metinlerindeki üstü örtük düşünce kategorilerini incelemeye çalışmaktadır (12).

Ekonomi-politik eleştirel yaklaşım ise, medya üretiminin ekonomik yapısı ve süreçleri üzerinde durmaktadır. Özellikle de medya endüstrilerinde görülen tekelleşmeye ve denetimin yoğunlaşmasına doğru giderek artan eğilimler incelenmektedir. Bu yaklaşım medyanın, medyaya sahip olanların ve denetleyenlerin sınıfsal çıkarlarını meşrulaştıran yanlış bir bilinç ürettiğini öne sürmektedir (13).

Hall'a göre eleştirel yaklaşımların üçüncüsü olan kültürel çalışmalar, eleştirel perspektifin en önemli alanı haline gelmiştir. Kültürel çalışmalar, Yapısalcılar gibi medya iletilerine odaklanmaktadır. Yapısalcı yaklaşımın medya iletilerine atfettiği özerkliğin tersine, kültürel çalışmalar medya içeriğinin ve etkisinin, medya iletilerinin üretildikleri ve

11 J. Fiske. **A.g.k.**, s.61-62.

12 F. Fejes. **A.g.k.**, s.253.

13 **A.g.k.**, s.253.

alımlandıkları toplumsal çevre tarafından biçimlendirildiğini vurgulamaktadır (14).

Kültürel çalışmalar ile birlikte, özellikle 1970'li yıllardan günümüze liberal ve eleştirel kuramlarda birbirine yakınlaşmadan söz edilmeye bağlanmıştır. Bu yakınlaşma sürecine değinmeden önce, 1900-1970 yılları arasındaki zaman dilimine bakarak iki yaklaşımı birbirine zıt kutuplar olarak kabul edebilir ve farklılıklarını şematik olarak sıralayabiliriz.

LİBERAL VE ELEŞTİREL KURAMLAR ARASINDAKİ FARKLILIKLAR

Buraya kadar anlatılanların ışığında iki yaklaşım arasındaki temel farkları şu şekilde özetleyebiliriz:

Liberal Kuramlar

İletişim, iletilerin aktarılmasıdır.

İletişim modelleri doğrusaldır, yani iletişim doğrusal bir süreçtir.

Kaynak-alıcı etkileşimi mevcuttur.

Temel mesele "etki"dir.

İletişimin kişiler üzerindeki etkisi üzerinde durur

Birey egemen, rasyonel ve faydacıdır.

Eleştirel Kuramlar

İletişim anlamların üretimi ve değişimidir.

Yapısal modeller hakimdir, söz konusu olan yapılanmış bir ilişkidir.

Metin-okur etkileşimi mevcuttur.

Temel mesele kitle iletişim sistemini kim kontrol ediyor sorusudur. ("ideoloji" ve "iktidar" temel sorunlar)

Toplumsal oluşumun gidişatında iletişimin rolü üzerinde durur.

Birey toplumsal ilişkiler içinde etkin ya da edilgin konumdadır.

İletişim eylemleri önemlidir.

İletişim ürünleri önemlidir.

İletinin yanlış anlaşılması başarısız iletişimi işaret eder.

İletinin yanlış anlaşılması, gönderici ve alımlayıcı arasındaki kültürel farklılıklardan kaynaklanabilir.

Sosyoloji, siyaset bilimi, sosyal psikoloji gibi toplum bilimlerinden yararlanır.

Göstergebilim, psikoloji, dilbilim gibi beşeri bilimlerden yararlanır.

Nicel araştırmalar ile ölçülebilir öğelerin saptanmasına çalışılır

Nitel araştırmalar ile nelerin söylendiği kadar nelerin söylenmediği de ortaya çıkartılmaya çalışılır.

Nesnellik, bilimcilik vazgeçilmez unsurlardır.

Felsefi vurgu vazgeçilmez unsurdur.

Pozitivizmin önemine dikkat çekilir.

Toplumsal iletişimin daha geniş bağlamının önemine dikkat çekilir.

İşlevselciliğe dayanır.

Marksizme dayanır.

Yukarıda özetlenen iki yaklaşım arasındaki farkların çoğu bugün içinde geçerlidir. Ancak, 1970'li yıllarla birlikte bu iki yaklaşım arasında birbirine yaklaşım görülmeye başlamıştır.

LİBERAL VE ELEŞTİREL KURAMLARIN YAKINLAŞMASI

Son yirmi yıldır iki yaklaşımda da diğerine doğru bir kayış sezilmektedir. Örneğin, Gerbner'in "Kültürleme Kuramı" liberal kanatın eleştirileri dikkate alması olarak yorumlanabilir. Gerbner, televizyonun Amerikan toplumunun merkezi kültür kolu haline geldiğini savunmaktadır. "Televizyon alıcısı ailenin anahtar üyesi haline geldi, bu üye zamanın çoğunda öykü anlatan bir üyedir" yorumunu yapmaktadır. Ayrıca, Gerbner'e göre izleyiciler arasındaki yaş, eğitim, cinsiyet gibi

değişkenlerdeki farklar, televizyon izleme özelliklerini de değiştirmektedir(15). Bu araştırma, kültürel çalışmalara bağlı Morley'in yaptığı "Family Television" araştırması ile paralellikler göstermektedir.

Yine liberal gelenek içerisinde öne çıkan son dönem çalışmalardan olan "Gündem Oluşturma", "Suskunluk Sarmalı", "Bilgi Açığı", ve "Medyaya Bağımlılık" modelleri üzerinde duran kuramcılar, eleştirel medya kuramcıları ile kimi ortak noktalara değinmektedir. Her ne kadar bu dört yaklaşım, liberal kuramların ürünü de olsa, medyayı belli yönlerden eleştirmektedir ve eleştirel perspektife bir yakınlaşma söz konusudur.

Liberal kuramların eleştirellere olan yaklaşımı kadar, eleştirel kuramların da liberallere bir yakınlaşmasından söz edebiliriz. Kitle iletişim araştırmalarında yakınlaşma iddiasını en kapsamlı biçimde geliştiren araştırmacı bir eleştirel olan James Curran'dır.

Curran son yirmi yılda eleştirel yaklaşımların tarihsel gelişmeler çerçevesinde kendi içinde değişimler geçirdiğini, liberal geleneğin de eleştirel yaklaşımdan gelen saldırılara tepki olarak değiştiğini söylemektedir. Bu değişimlerin sonucunda da iki yaklaşımın kesişmesi ve iletişim çalışmalarında yeniden biçimlenmeye doğru bir gidiş söz konusudur.

Curran'ın ekonomi-politik ve kültürel çalışmaları ele alarak eleştirel yaklaşıma yönelttiği ana eleştiri noktası sınıf çatışması temelinden kopulduğu, liberallere yaklaşan bir biçimde iktidarın dağılık olarak ele alındığıdır. Eleştirel gelenek artık dar odaklı çalışmalara (izleyici alımlama çalışmaları gibi) yoğunlaşmakta, buna karşılık liberal gelenek medyanın genel rolünü, siyasal ve toplumsal sistemin ve kültürün önemini vurgulamaktadır (16).

Curran'a göre eleştirel gelenektekiler

1) medya örgütleri konusunda medya mülkiyeti ve gazetecilerin "görece özerkliğine" ilişkin değerlendirmelerde çoğulculuğa yaklaşmaktadır;

2) anlam üretimi ve izleyici alımlaması konularında metin

15 W.J. Severin ve J.W. Tankard. **A.g.k.**, s.436-437.

16 J. Curran (1994). "Kitle İletişimi Araştırmasında Yeni Revizyonizm: Bir Yeniden Değerlendirme Çabası". Çev ve Der: M. Küçük. **Medya, İktidar, İdeoloji**. Ankara: Ark Yayınevi, s.333.

analizlerinde karşıtlık ve çelişkileri vurguladıklarını, anlamın üretiminin metin ile izleyicilerin toplumsal ve söylemsel konumlarının etkileşimiyle gerçekleştiği gibi revizyonist değerlendirmeler yapmaktadır;

3) yine alımlama çalışmalarında izleyici özerkliği vurgusuyla, eski “sınırlı etki” savını yenilik gibi sunmaktadırlar. Liberaller ise, tersine medyanın etkisinden dem vurmaya başlamıştır;

4) kültürel değerlerde, Frankfurt Okulu’nun elitist kitle kültürü paradigmasını reddederek liberal geleneğe yaklaşmaktadır;

5) iletişim politikalarında “yeni sağ”a karşı refah devleti ve kamu hizmeti yayıncılığını savunarak liberallerle ortak bir temelde buluşmaktadırlar (17).

1980’den sonra kültürel çalışmalar geleneğinin alımlama çalışmalarına karşı artan ilgisiyle yakınlaşma kavramı özellikle izleyici araştırmalarında çok kullanılır hale gelmiştir. Öyle ki eleştirel yaklaşıma sahip Schroder, yine bir eleştirel olan Radway’in kültürel çalışmalar içinde yaptığı çalışmalarla vardığı noktanın kullanımlar ve doyumlar geleneğini yeniden keşfetmekten ibaret olduğunu iddia etmektedir (18). Curran da benzer bir eleştiriyi Morley’in çalışmalarına getirmektedir. Morley’in “Family Television” ve “Nationwide” çalışmalarını kullanımlar ve doyumlar yaklaşımına yakın bulmaktadır (19).

SONUÇ

Görüldüğü gibi eleştirel ve liberal yaklaşımların iki farklı kutup olduğu yönündeki tartışmalar son yirmi yıldır değişime uğramıştır. Curran’a göre, yine de tüm yakınlaşma iddialarına rağmen, bütünsel bir yaklaşıma izin vermeyen tek etken iki geleneğin ekonomik ve siyasal iktidarı kavramlaştırma biçimleridir (20).

Şurası kesindir ki iletişime ait tüm soruları tek başına yanıtlayan bir yaklaşım mevcut değildir. Her iki yaklaşım birbirinden etkilenmekte, diğerinin dolduramadığı boşlukları kapatmak içi uğraş vermektedir. Her iki kanada ait araştırmacılara düşen ise, birbirlerinin çalışmalarını takip etmek, kendi amaçları doğrultusunda diğerinin yöntem ve birikiminden faydalanma yollarını aramaktır.

17 D.B. Kejanlıoğlu. **A.g.k.**, s.1522.

18 **A.g.k.**, s.1523.

19 **A.g.k.**, s.1523.

20 **A.g.k.**, s.1523.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- ALEMDAR, K. ve İ. ERDOĞAN (1990). **İletişim ve Toplum**. Ankara: Bilgi Yayınları.
- CURRAN, J. (1994). "Kitle İletişimi Araştırmasında Yeni Revizyonizm: Bir Yeniden Değerlendirme Çabası". Çev ve Der: M. Küçük. **Medya, İktidar, İdeoloji**. Ankara: Ark Yayınevi.
- FEJES, F. (1994). "Eleştirel Kitle İletişim Araştırması ve Medya Etkileri". Çev ve Der: M. Küçük. **Medya, İktidar, İdeoloji**. Ankara: Ark Yayınevi.
- FISKE, J. (1996). **İletişim Çalışmalarına Giriş**. Çev: S. İrvan. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- KEJANLIOĞLU, D.B. (1996). "İletişim Çalışmalarında Yöndeşme Tartışması". **Yeni Türkiye Medya Özel Sayısı**. 12.
- SEVERIN, W.J. ve J.W. TANKARD (1994). **İletişim Kuramları: Kökenleri, Yöntemleri ve Kitle İletişim Araçlarında Kullanımları**. Çev: A.A. Bir ve N.S. Sever. Eskişehir: Kibele Sanat Merkezi.